

ASEAN, politieke en economische integratie en de reactie van China

Het politieke belang van het EU-ASEAN-partnerschap wordt onder andere door de Adviesraad Internationale Vraagstukken benadrukt. In dit artikel¹ wordt aangetoond dat het proces van economische en financiële integratie in de Zuidoost-Aziatische regio ook heel belangrijk is. De invloed van China op het politieke, economische en financiële integratieproces in de regio wordt geanalyseerd. Door die Chinese invloed raken de ASEAN-landen verdeeld en worden zij kwetsbaar voor economische fluctuaties in China.

De Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) begon in 1967 met vijf leden (Indonesië, Maleisië, Singapore, Thailand en de Filippijnen) en heeft er nu tien (ook Brunei, Cambodja, Laos, Myanmar en Vietnam). De Associatie moest tegenwicht bieden tegen het communisme dat vanuit China zou oprukken. Het was lang een machteloze club. Mahbubani merkt op dat “it survived against all odds”.² In het zeer lezenswaardige AIV-rapport *Azië in opmars* wordt vooral het politieke belang van deze pendant van de Europese Unie benadrukt.³ De AIV ziet ASEAN vooral als een politiek forum. In dit artikel zal geanalyseerd worden of in de landen van Zuidoost-Azië economische en financiële integratie niet belangrijker zijn. Daarbij wordt ook de reactie van China op het integratieproces onder de loep genomen.

ASEAN: de oorsprong en het toenemend belang

Volgens de AIV zou de Europese Unie ASEAN moeten zien als “een belangrijk forum voor dialoog, maar (deze landen) zien zich niet gebonden overeenstemming te bereiken over gezamenlijke beleidsstandpunten die alle landen binden”.⁴ Daarmee zouden de ASEAN-landen kiezen voor *soft integration* (“de soevereiniteit van de afzonderlijke lidstaten staat binnen de ASEAN niet ter discussie”), waarbij de EU voor “diep integra-

tion” gaat.⁵ Het AIV-rapport is niet optimistisch over de bereikte integratie, maar ziet ASEAN en de bijbehorende fora vooral als een mogelijkheid het andere Azië (anders dan China) te stimuleren, waarmee het ontstaan van een dominante regionale macht kan worden voorkomen. Tegelijkertijd pleit het AIV-rapport ervoor China overal bij te betrekken, tot en met de onderhandelingen in het kader van het Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) tussen de Verenigde Staten en de EU, omdat China anders geïsoleerd zou komen te staan.

In deze analyse van ASEAN besteed ik aandacht aan respectievelijk de politieke, economische en financiële integratie. Bedacht als tegenhanger tegen de Chinese opmars analyseer ik de invloed van China op het integratieproces. Mijn stelling is dat er bij China altijd een strategie achter beleid zit. Ik zie die in dit geval als driedelig:

* 1. China moet een wereldmacht worden en daar hoort bij een belangrijke rol in het buitenland;⁶

* 2. In een lange-termijnperspectief (dat China aanhoudt)⁷ past dat het land de bevoorrading van de eigen industrie wil veiligstellen. Dat vereist controle verkrijgen over de aanvoerroutes. Dus wil China een haven in het westen hebben (daar wordt, samen met Pakistan en Myanmar, aan gewerkt); en

Meine Pieter van Dijk is hoogleraar urban management aan het Institute of Social Studies (ISS) van de Erasmus Universiteit en professor of entrepreneurship aan de Maastricht School of Management (MSM).

* 3. China probeert zijn zee grenzen maximaal op te rekken, in ieder geval buiten de eerste ring eilanden.⁸

Het ideaal van ASEAN wordt geformuleerd als “not only politically cohesive, economically integrated, socially responsible, but also truly people-oriented, people-centred and rules-based”. De vooruitzichten voor ASEAN lijken gunstig. Volgens *Vietweek* (10 januari 2014) is de zakenwereld in ASEAN optimistisch over de toekomst (onderzoek van Grant Thornton). Het optimisme steeg van 25 naar 45%, omdat de zakenwereld een grotere vraag verwacht naar eigen producten en diensten nu de economische integratie in 2015 een feit wordt.

Volgens Mahbubani is “the march to modernity in Asia” al begonnen dividend op te leveren. Hij vindt ASEAN een mini-replica van de EU en stelt dat de organisatie “played a critical role in delivering peace”. Hij refereert dan aan Myanmar, dat door het Westen werd uitgespuugd, maar door ASEAN erbij werd gehouden totdat het mee wilde doen, door “a policy of continually engaging, which finally bore fruit. By not excluding the country became finally more democratic.”⁹ Hij constateert in de jaren '90 “reduced levels of distrust in the region” and “increased levels of goodwill: now 10 members are working together”. Het is de vraag of de relatie met China die onderlinge samenwerking op de proef zal stellen of juist zal intensiveren.

De rol van China. ASEAN onderhoudt nauwe banden met China, Japan en Zuid-Korea, die geen lid zijn, maar wel deelnemen aan de frequente bijeenkomsten. In augustus 2014 werd het Regional Forum van ASEAN in Myanmar gehouden. Op zo'n bijeenkomst worden ook allerlei informele discussies gevoerd. Zo hoopte de Japanse minister van buitenlandse zaken er met zijn Noord-Koreaanse collega te praten over ontvoeringen van Japanners in de jaren '70 en '80.¹⁰

De spanningen op deze bijeenkomsten worden steeds groter door de Chinese activiteiten in de Zuid-Chinese zee.¹¹ Er zijn drie landen op de hand van China (Cambodja, Laos en Myanmar), maar ook drie landen fel tegen het optreden van China in dit gebied (de Filipijnen, Maleisië en Vietnam). De *Bangkok Post* merkt op dat de nauwe banden tussen de militaire junta van Myanmar en de leiding in China het voor Myanmar wel moeilijk maken een onpartijdige voorzitter te zijn.¹²

Het derde boek van Mahbubani over het succes van Azië (na *The new Asian hemisphere* in 2008

en *Can Asia think?* in 2004) heet *The great convergence* en wordt in de *Internationale Spectator* een gepassioneerd betoog voor een vitaler en representatiever wereldbestuur genoemd.¹³ Maar de echte test is hoe de relatie met China zich ontwikkelt, nu er problemen zijn ontstaan doordat China begin 2014 een wet aankondigde die vissersboten uit andere landen verplicht zich in China te registreren voor het vissen in de hele Zuid-Chinese zee.¹⁴

Mahbubani noemt ASEAN op zeven plaatsen, inclusief op pagina 150-151 (ASEAN en China), waar hij stelt dat de claim op de eilanden in de Zuid-Chinese zee kan leiden tot een potentiële breuk tussen China en ASEAN. Daar heeft Mahbubani vooralsnog gelijk in. De aankondiging van de registratieverplichting heeft geleid tot sterke reacties in de landen die dit gebied ook claimen,¹⁵ voornamelijk de Filipijnen¹⁶ en Vietnam.¹⁷ De relaties van China met Japan zijn al langer problematisch vanwege China's aanspraken op de door Japan beheerde Daizu-eilanden en het conflict over de 'air identification zone' in de Oost-Chinese zee. Het is belangrijk de bronnen van het conflict te onderkennen. Het conflict om de Daizu-eilanden gaat volgens het AIV-rapport terug op een vredesconferentie in 1946, waar China niet aan deelnam en waar de Paracel- en Pritney-eilanden van Japan werden afgepakt, zonder dat zij duidelijk aan een ander land werden toegewezen. Begin januari 2014 gooide Japan weer olie op het Chinese vuur, toen de Japanse premier Abe de oorlogsgraven bezocht waar ook enkele veroordeelde Japanse generaals liggen.¹⁸

De politieke dimensie

In het recente AIV-rapport wordt ASEAN 68 keer genoemd; niet zo vaak als China (gemiddeld zo'n acht keer per pagina). Het toont wel het belang van deze regionale groepering voor Europa. Sommigen zijn van mening dat de politieke samenwerking tussen de lidstaten het meest succesvolle deel is van ASEAN. Mahbubani noemt Myanmar vier keer in zijn boek en steeds als het succes van een strategie om een land niet uit te sluiten, maar het erbij te halen door het in te sluiten.

Er zijn nog allerlei andere overeenkomsten met een politieke dimensie in het kader van ASEAN. Zo hoopt Indonesië dit jaar een regionale overeenkomst in ASEAN-kader af te sluiten die beoogt smog ten gevolge van bosbranden in Indonesië te bestrijden. Het zou daarmee het laatste lid van de associatie zijn die dit verdrag ratificeert. De

ASEAN-landen moeten op hun volgende bijeenkomst een *Code of conduct* aannemen die beoogt deze conflicten op te lossen. Zuidoost-Azië “begins to accept international legal norms”, aldus Mahbubani hierover.¹⁹

De rol van China. De *proof of the pudding* is dus of ASEAN ook in staat zal blijken te bemiddelen tussen China en ASEAN-leden zoals Vietnam en de Filipijnen, die de aanspraken van China op allerlei eilanden in de Zuid-Aziatische zee bestrijden. Die aanspraken zijn deel van het Chinese beleid de territoriale wateren op te rekken en zo voorbij de eerste rij eilanden in de Chinese zee te komen. Daardoor is China nu niet alleen in conflict met Japan, maar ook Vietnam en de Filipijnen zijn het met Beijing oneens.²⁰ De echte test van de politieke dimensie moet nog komen. Zal ASEAN erin slagen de relaties tussen de lidstaten onderling en met China goed te houden, ondanks de Chinese aanspraken op eilanden waarvan de lidstaten menen dat ze hen toebehoren?

De economische dimensie

ASEAN staat niet stil. Men streeft via de ASEAN Economic Community (AEC) naar een hechtere economische gemeenschap eind 2015/begin 2016. Er zou al sprake zijn van betere onderlinge relaties en meer onderlinge solidariteit. De vier belangrijkste doelstellingen van AEC zijn: ‘a single market and production base; a highly competitive economic region; a region of equitable economic development; and a region fully integrated into the global economy’. *De Bangkok Post* voegt eraan toe dat AEC de ASEAN echt moet transformeren tot een regio met vrij verkeer van goederen, diensten en investeringen. De deelnemende landen krijgen een voorproefje van wat dat betekent, omdat op 1 januari 2014 de invoerbelasting op auto’s uit de regio met ongeveer 55% is verlaagd.²¹ Dit is het gevolg van de inwerkingtreding van de ASEAN Trade In Goods Agreement (ATIGA). Hiervan zullen vooral auto producerende landen als Thailand, Indonesië en Maleisië profiteren.

Economische integratie bevordert economische ontwikkeling. Dat was al het idee van de Europese Kolen en Staal Gemeenschap, de voorloper van de EU.²² Nu zijn er zowel multilaterale, regionale als bilaterale initiatieven in de richting van vrijhandel in Azië. Door de afgesloten AEC-verdragen tussen de ASEAN-landen ontstaat één markt van 500 miljoen mensen! Om een vergelijkbaar initiatief te vinden kan men denken aan het Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP) tussen de Verenigde Staten en de EU, dat een markt

van 800 miljoen mensen zou creëren of het twaalf landen tellende Trans-Pacific Partnership (TPP) dat de Verenigde Staten steviger met de dynamische Asia-Pacific-regio wil verbinden. De TTIP-onderhandelingen worden in Mexico, Turkije, Noorwegen en China met scheve ogen bekeken.²³ Interessant voor de EU is dat er met TTIP geprobeerd wordt de overeenkomst WTO-compatibel te maken, iets wat met de overeenkomsten tussen de EU en haar voormalige koloniën niet lukte, waardoor de EU tot het afsluiten van Economic Partnership Agreements (EPA's) overging.²⁴

Zijn de ASEAN-landen klaar voor 2016?²⁵ Dat blijkt nog geenszins; met name Indonesië, het grootste land, heeft te weinig gedaan! Mahbubani voegt daaraan toe dat ASEAN naast economische ook andere vormen van samenwerking heeft gestimuleerd en dat bijvoorbeeld een ‘open skies agreement’ de afgelopen twee decennia tot een jaarlijkse stijging van 7% van het vliegverkeer in de regio heeft geleid.²⁶ De Aziatische ontwikkelingsbank (ADB) relateert het belang van het proces van economische integratie in de regio door op te merken dat vrijhandelsovereenkomsten (Free Trade Agreements of FTA's) in ASEAN-landen nogal zwak zijn en de leden van werkelijke hervormingen en regionale integratie af zouden kunnen leiden. De ADB concludeert dat de “FTAs that ASEAN has concluded hardly promote economic integration or ASEAN's integration with the wider Asia or the global economy [...] they certainly will not help achieve the AEC by 2015.”²⁷ Het argument is dat deze overeenkomsten de partijen dwingen de tarieven te elimineren, maar niets zeggen over “regulatory and non-tariff barriers”, zoals standaarden, de dienstensector, investeringen, intellectual property rights, government procurement of het vrije verkeer van productiefactoren als kapitaal en arbeid. Dit zijn belangrijke punten voor economische integratie, zelfs belangrijker dan tarieven, aldus de ADB.

De rol van China. De TPP-onderhandelingen zijn door de Amerikanen geïnitieerd voor de handel tussen 12 landen rond de Pacific. Daarbij werd China er bewust buiten gehouden, maar Singapore doet mee, evenals Japan en Chili. President Obama wil met de TPP verder gaan dan een normale handelsovereenkomst; het betreft in het bijzonder invoertarieven en markttoegang. Nieuwe elementen zijn: “protection for companies that compete against government-backed businesses” en “stricter safeguards for patent and copyrights”.²⁸ De bedoeling was de onderhandelingen in 2013 af te ronden. China is ongerust over

de resultaten, net als andere belangrijke handelspartners die er niet bij betrokken zijn.

China doet op handelsgebied wel mee met een concurrerende organisatie: het Asia-Pacific Economic Cooperation (APEC)-initiatief en is ook lid van de G-20. Hongkong en Taiwan waren al lid van APEC en het moet voor Beijing moeilijk zijn geweest dat te accepteren toen China lid werd. China werd lid van APEC omdat het de enige manier was “to make the Chinese economy strong and competitive”, aldus Mahbubani.²⁹

De WTO heeft in december 2013 op Bali een eerste overeenkomst in het kader van de Doha Ronde weten te bereiken. China lijkt echter genoeg te hebben van de stagnatie in de internationale onderhandelingen over de Doha Ronde van de WTO. Tijdens de beperkt succesvolle conferentie op Bali,³⁰ die door de recente weigering van India om de overeenkomst te ratificeren alsnog mislukt is, maakte de Chinese minister van handel bekend dat China ook open stond voor andere “multilateral - and plurilateral – negotiations”.³¹

China volgt daarmee een zelfde beleid als de Verenigde Staten en de Europese Unie, zoals in het geval van het genoemde TTIP-initiatief. Voor China gaat dat om een overeenkomst met vier Afrikaanse katoenlanden (Benin, Burkina Faso, Tsjaad en Mali, belangrijk voor de kwaliteit van Chinese textielproducten) en de deelname aan de onderhandelingen onder leiding van EU en Amerika over de handel in diensten (vooral IT), die nu plaatsvindt tussen meer dan 50 landen die samen goed zijn voor 70% van de internationale dienstenhandel.

Beijing zou zelfs geïnteresseerd zijn in deelname aan de TPP-onderhandelingen. De *Financial Times* merkt daarbij op dat vertegenwoordigers van de EU en de Verenigde Staten hier sceptisch tegenover staan, omdat de onderhandelingen over handel in diensten vast zijn gelopen, vooral door de eisen van China. Het blad concludeert dat “[a]ny move to join the TPP would also be years away”.³² Zuid-Korea heeft ook interesse in deelname getoond, mede omdat het al vrijhandelsovereenkomsten heeft met 10 van de 12 deelnemende landen. Zuid-Korea zegt ook een handelsovereenkomst met China te willen; de reden zou, volgens de *Financial Times*, zijn dat de Koreaanse munt in 2013 veel sterker is geworden. Dat concurrentienadeel kan door verdere economische integratie gecompenseerd worden.

De financiële dimensie

Onder de financiële dimensie hoort de ambitie in Oost-Azië om tot een gemeenschappelijke munt te komen. Net als in Europa is dat de volgende stap in het economische en politieke integratieproces. De ASEAN-landen willen werkelijke integratie. Voorts streeft men in Oost-Azië – met Japan in een voortrekkersrol – naar een alternatief Internationaal Monetair Fonds (IMF): het Asian Monetary Fund. Het IMF en de Amerikanen zijn alerminst blij met dit initiatief. Veel Aziatische landen zijn teleurgesteld over de manier waarop het IMF in 1997 de Oost-Aziatische crisis aanpakte. Stiglitz meldt dat ASEAN het Chiang Mai-initiatief lanceerde in Thailand, waarbij de aanwezige landen overeenkwamen monetaire reserves uit te wisselen en dus de basis legden voor een nieuwe regionale samenwerkingsovereenkomst die hen beter in staat zou stellen het hoofd te bieden aan een financiële crisis. Volgens Stiglitz was er november 2005 al zo'n 60 miljard dollar aan valuta's beschikbaar gemaakt voor omwisseling tussen verschillende Aziatische landen.³³ *Japanese News* meldt dat de ASEAN+3-valuta-overeenkomst aan kracht gewonnen heeft doordat er nu maximaal 240 miljard dollar aan valuta's beschikbaar is.³⁴ Benadrukt wordt dat het geld ook bedoeld is om handel in de deviezen van deze landen door speculanten tegen te gaan.

Mahbubani benadrukt dat Azië Aziatische oplossingen wil voor Aziatische problemen en daar past bij dat getracht wordt het IMF (in Aziatische ogen te veel gelieerd aan Washington) buiten de deur te houden. Of het nieuw opgerichte fonds ook die stootkracht heeft, weten we echter nog niet. Ik denk zelf dat de relaties tussen de landen zeer op de proef zouden worden gesteld in het geval van een belangrijke economische, financiële of militaire crisis.

De rol van China. Voorlopig is China het land dat het meest geprofiteerd heeft van de initiatieven tot monetaire samenwerking. China heeft namelijk bereikt dat de Chinese munt, de renminbi (RMB), de tweede wereldvaluta is geworden in *international trade finance*.³⁵ Op dat punt heeft het de euro van de tweede plaats verdrongen. De RMB is thans nog de negende meest verhandelde munt in de wereld en heeft dus nog een lange weg te gaan alvorens de dollar, of de euro, in te halen, maar een gemeenschappelijke munt voor de ASEAN-landen zou zeker in de toekomst kunnen concurreren met de renminbi voor betalingen in de regio.

Conclusies

ASEAN was vroeger een saai onderwerp, omdat er nooit iets gebeurde. Dat is duidelijk niet meer het geval. Het gaat niet meer om dominotheorieën, maar wel om wie de macht heeft in de regio. De politieke ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat Vietnam Hillary Clinton, de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken in de eerste periode van Obama, vroeg het land te helpen tegen China! Vietnam voelt zich gesteund door bepaalde uitspraken van Hillary Clinton.³⁶ De Amerikanen willen niet één regionale macht; president Bush heeft dan ook destijds al de banden met India aangehaald, door *de facto* het recht van India op kernwapens te erkennen.

China is altijd strategisch bezig en voorziet zich ook van steun van landen als Cambodja, Laos en Myanmar, door daar grootscheeps te investeren en deze landen goedkope leningen aan te bieden. Vaak gaat dat gepaard met het verkrijgen van gunstige voorwaarden voor de onderlinge handel en investeringen, waarvan China dan weer meer dan evenredig profiteert. Net als in de Mekong River Commission (MCR, waar China slechts de status van waarnemer heeft), zijn de belangen van China niet gelijk aan die van de belangrijkste benedenstroomse landen, maar de meeste

landen tekenen geen bezwaar aan tegen dammenbouw in China of tegen China's expansiepolitiek in de Oost- en Zuid-Chinese zee, omdat ze, door hulp of handel, sterk van China afhankelijk zijn. Kredietbeoordelaar Moody rekende uit dat de export van ASEAN-landen naar China in tien jaar is gestegen van gemiddeld 7,3 naar 12,2% van hun totale uitvoer.³⁷ Dat maakt deze landen ook kwetsbaar als de Chinese economie zou haperen of als er om politieke redenen een boycot afgekondigd zou worden.³⁸ Deze cijfers bewijzen het ADB-verhaal dat de economische integratie niet tot veel grotere export binnen ASEAN heeft geleid.

Mahbubani concludeert dat "ASEAN provides a powerful microcosm of the great convergence that the world is experiencing".³⁹ Ik denk zelf dat de relaties tussen de ASEAN-landen zeer op de proef worden gesteld door China, maar een gemeenschappelijke vijand kan ze ook bij elkaar brengen. ASEAN is echter vooral belangrijk vanwege alle mogelijkheden tot dialoog die het faciliteert, zelfs met en tussen de drie noordelijke Aziatische naties: China, Zuid-Korea en Japan. De AIV benadrukt het politieke belang van het EU-ASEAN-partnerschap, maar zoals betoogd is het proces van economische en financiële integratie in de regio ook van groot belang.

NOTEN

- 1 Een eerdere versie werd op 15 januari 2014 gepresenteerd tijdens een bijeenkomst van de leden van de Indonesian-Netherlands Association en de Indonesian BENELUX Chamber of Commerce.
- 2 K. Mahbubani, *The great convergence, Asia, the west and the logic of one world*, New York: Public Affairs, 2013, blz. 38.
- 3 AIV, *Azië in opmars, Strategische betekenis en gevolgen*, Den Haag: Adviesraad Internationale Veiligheidsvraagstukken, 2013.
- 4 *Ibid.*, blz. 26.
- 5 I. Kaul, P. Conceicao, K. le Goulven & R.U. Mendoza (red.), *Providing global public goods*, Oxford: Oxford University Press, 2003.
- 6 P. Kennedy, *The rise and fall of the great powers*, New York: Random House, 1989.
- 7 J. Marin, *When China rules the world*, Londen: Penguin, 2009, blz. 459.
- 8 J. Holslag, *De kracht van het paradijs, Hoe Europa kan overleven in de Aziatische eeuw*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014.
- 9 Mahbubani, a.w. noot 2, blz. 43.
- 10 *Japan Times*, 5 augustus 2014, blz. 2.
- 11 De Japanse pers werd uitgebreid aandacht besteed aan het Chinese beleid om vissersboten in het gebied uit te rusten met moderne communicatie-apparatuur.
- 12 *Bangkok Post*, 6 januari 2014, blz. 1.
- 13 P. van Dijk & G. Faber, 'Vooruitzichten voor het trans-Atlantisch handels- en investeringspartnerschap', *Internationale Spectator*, jrg. 67, no. 11, november 2013, blz. 56-60, i.h.b. 58.
- 14 *Jakarta Post*, 11 januari 2014, blz. 12.
- 15 *The Jakarta Post* (11 januari 2014, blz. 12) merkt op dat het beleid dat januari 2014 effectief werd "reinforces China's expansive territorial claims and violates international law, particularly the UN Convention on the Law of the Sea".
- 16 De Filippijnen benadrukken dat: "the law was contrary to a 2002 declaration that China has signed with the 10-member ASEAN to refrain from changing the status quo".
- 17 Vietnam heeft "its undisputable sovereignty over the Spratly and Paracel islands" tot uitdrukking gebracht en de Filippijnen hebben China om opheldering gevraagd.
- 18 *The Nation*, 6 januari 2014.
- 19 Mahbubani, a.w. noot 2, blz. 85.
- 20 *Viet Nam News*, 11 januari 2014, blz. 1.
- 21 *Viet Nam News*, 4 januari 2014, blz. 13.
- 22 M.P. van Dijk, 'Hou de Europese droom levend', in: E.J. Kaars Sijpensteijn (red.), *Europa en de wereld*, Amsterdam: Vereniging Democratisch Europa, 2014.
- 23 *Jakarta Post*, 11 januari, blz. 6.
- 24 K. Van Hoestenberghé & M.P. van Dijk, 'Europese economische partnerschappen met ACS-landen: goede zaken?', *Internationale Spectator*, jrg. 59, no. 9, september 2005, blz. 471-476.
- 25 *The Strait Times*, 6 januari 2014, blz. 1-3.
- 26 Mahbubani, a.w. noot 2, blz. 193.
- 27 ADB, geciteerd in de *Bangkok Post*, 6 januari 2014, blz. 1.
- 28 *The Straits Times*, 11 januari 2014, blz. A28.
- 29 Mahbubani, a.w. noot 2, blz. 163.
- 30 Zie *NRC Handelsblad*, 9 december 2013; voorts *Internationale Spectator*, maart 2014, blz. 34-40 (analyses van Winand Quaedvlieg en Maarten Smeets).
- 31 *Financial Times*, 6 december 2013.
- 32 *Ibid.*
- 33 J. Stiglitz, *Making globalisation work*, New York: W.W. Norton, 2006, blz. 265.
- 34 *Japanese News*, 19 juli 2014, blz. 9. Een land kan zelfs aanspraak maken op het geld als er geen crisis is, mits de andere landen akkoord gaan.
- 35 *Financial Times*, 7 januari 2014, blz. 26.
- 36 F. Egberink, 'ASEAN, China's Rise and Geopolitical Stability in Asia', *Clingendael Paper*, No. 2, Den Haag, april 2011.
- 37 *Financial Times*, 4 juli 2014, blz. 20.
- 38 In het bijzonder Singapore, Thailand en Maleisië exporteren veel naar China. De export van o.a. Indonesië naar China bestaat voor een belangrijk deel uit grondstoffen, waardoor de ASEAN-landen ook nog een prijsrisico lopen wanneer de Chinese vraag vermindert.
- 39 Mahbubani, a.w. noot 2.